

DOI: 10.33398/2224-0926-2021-1-39-54-67

УДК 246.8

Крістіян Ганнік

ПОРЯДОК АКОЛУЇТИКІВ У ЛІТУРГІЙНІЙ ПРАКТИЦІ ДОБИ ПАЛЕОЛОГІВ

У статті проаналізовано стан сучасних досліджень рукописних збірок літургійних піснеспівів аколутій у літургійній традиції Візантійської Церкви XIII–XV ст. Відзначено брак ґрунтовних досліджень книг цього типу. Висвітлено значення таких досліджень для історії богослужень, гимнографії, літератури та культури. Виокремлюється питання коректного розуміння візантійських літургійних книг, зокрема Тріоді, з огляду на їхній вміст та історичний розвиток. Особливим завданням є розгляд музичних рукописів крізь призму літургійного змісту. На початку створення і перекладу Тріоді, а саме в часи Климента Охридського, у цій книзі були об'єднані тексти гимнів Великого Посту і Пасхи. Згодом ці тексти доповнилися більшою кількістю, а саме – від Пасхи до П'ятидесятниці, що припадає на кін. XII – поч. XIII ст. Автор статті з цієї позиції розглядає грецькі джерела, підіймає питання збереження імен гимнографів, укладачів рукописів: Климента Охридського, Йоана Кукузеля та інших. Також згадує про значення книги Таксис – *Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν* – для дослідження візантійських піснеспівів. В часі розвитку каллофонного стилю частина текстів пасхального часу зберігалася в таких збірниках музичного типу як аколутік. Завдяки опублікованим джерелам у серії «*Monumenta Musicae Byzantinae*», а саме таких книг, як Стихираря, Ірмологіона, Кондакаря, а також низці інших рукописів та особливо візантійсько-слов'янських рукописних каталогів питання, висвітлені в статті, можуть бути продовжені для вивчення як літургістами, богословами, так і філологами і музикознавцями-медієвістами.

Ключові слова: аколутії, аколутік, порядок текстів, Тріодь, Пасхальний цикл.

Хто займається дослідженням рукописної традиції збірників візантійських літургійних піснеспівів, той може зауважити, що в цій сфері бракує аналогу майстерного впровадження Мішелем Югльо п. н. в книзі «*Les livres de chant liturgique*» до серії «*Typologie des sources du Moyen-Age occidental*» (Turnhout 1988) про збірники латинських літургійних піснеспівів. Головні збірники візантійських піснеспівів – Стихирар та Ірмолой – є добре досліджені передусім щодо особливостей нотації, та менше – щодо літургійної структури; у вигляді факсиміле вони були видані в серії «*Monumenta Musicae Byzantinae*»¹.

Привертав до себе увагу дослідників і Кондакар; його було видано у вигляді факсиміле в серії ММВ², однак він ще криє в собі численні нез'ясовані питання. Вони стосуються передовсім метрично-музичного співвідношення між кондаком і

¹ Sticharion (Vind. theol. gr. 181): ММВ, 1 (1935).
Sticharion (Vind. theol. gr. 136): ММВ, 10 (1987).
Sticharion (Ambros. 139 Sup.): ММВ, 11 (1992).
Hirmologion (Athous Iviron 470): ММВ, 2 (1938).
Hirmologion (Crypt. E. j. II): ММВ, 3 (1951).
Hirmologion (Hieros. Sab. 86): ММВ, 8 (1968).

² Contacarium (Laur. Ashb. 64): ММВ, 4 (1956).

тропарем відпустовим³, тож давнішим пластом Тропология, а також катизмою, музична традиція яких залишається майже невідомою, оскільки Стихирокатизматарій у невменній формі до нас не дійшов.

Що стосується збірок піснеспівів у грецькій Церкві від початку Нового часу до реформи нотації на початку XIX століття, то їхнє постання ще висвітлено слабо, хоча подекуди вони походять від зразків, рукописи яких засвідчено вже в пізньовізантійську добу⁴.

Ще одну проблему для розуміння візантійських літургійних книг в історичному аспекті зумовлює той очевидний факт, що з плином століть ці книги зазнали змін у структурі та вмісті; зміни торкнулись і самих назв цих книг. Ось приклад для підтвердження. У біографії єпископа Климента, званого тут «Охридським», учня вчителів слов'ян Кирила і Методія, котрий помер 916 р., тож діяв упродовж трьох десятиліть після смерті Методія 885 р., архієпископ Охридський Теофілакт (на престолі від 1088/89 до своєї смерті 1125/26 р.) зазначає, що Климент переклав частину Тріоді, якої все ще бракувало – від Томиної неділі до Зішестя Святого Духа. Слова Теофілакта спонукають застановитися. В оригінальному грецькому тексті читаємо: «τὸ λεῖπον τῷ τριῳδίῳ προστίθῃσι, τὸ γὰρ ἀπὸ τῆς καρινῆς κυριακῆς ἄχρι τῆς πεντηκοστῆς ψαλλόμενον τότε δὲ συνετέλεσε» [«решта долучається до Тріоді, адже тоді завершилося співане від Провідної неділі до П'ятидесятниці» – тут і нижче переклав Ростислав Паранько]⁵.

Одразу треба наголосити, що Теофілакт не використовує поняття πεντηκοστήριον, але він однозначно покликається на окрему частину збірника гимнів, що йде за Тріоддю. Зрештою, залишається спірним осідок єпископа Климента; зрозуміло тільки те, що його престол був не в Охриді, а в містечку на берегах Охридського озера⁶.

Найдавніші свідчення використання відокремленої від Тріоді книги як збірника гимнів для часу від Пасхи (точніше від κυριακῆ τοῦ ἀντίπασχα) до Зшестя Святого Духа (точніше до κυριακῆ τῶν ἁγίων πάντων), тобто Цвітної тріоді, походять з кінця XII – I пол. XIII століття, тобто майже через 100 років після Теофілакта Охридського. Йоганн Каспар Свіцер у своєму «Thesaurus ecclesiasticus in patribus graecis» (Амстердам 1682) та Дюканж у своєму «Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis» (Ліон 1688) наводять передовсім свідoctва з не датованих точніше рукописів, які окреслюють межі обсягу Цвітної тріоді, а з іншого боку наголошують на тісному зв'язку із загальною Тріоддю. Інформативнішими є переліки рукописів, а також грамот. Так, чернець Геронтій 1192 р. перелічує книги, котрі він у своєму заповіті (διαθηκῶν γράμματα) залишає в спадок монастирю св. Марини, і згадує в ньому στιχηροκαθίστρον (ймовірно, йдеться про στιχηροκαθίσματαρίον), τριῳδιον,

³ Пор. зокр.: Hannick Ch. Le kontakion dans l'histoire de la musique ecclésiastique byzantine. *Ostkirchliche Studien*. 58 (2009) 57–66.

⁴ Загалом про це: Stathes Gr. Th. *Oi ἀναγραφματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιᾶς* [= Ἔδρυμα βυζαντινῆς μουσικολογίας, Μελέται 3]. Athen 1979, особл. 90–160.

⁵ Милев А. Гръцките жития на Климент Охридски. София, 1966. С. 140 (XXVI.73).

⁶ Пор. стосовно цього: Delikari A. Der Hl. Klemens und die Frage des Bistums von Velitza: Identifizierung, Bischofsliste (bis 1767) und Titularbischöfe. Thessalonike 1997.

μηνᾶιον, πεντηκοστάριον, вочевидь усі збірники гимнів без невм, тим більше, що Стихирокатизматарій невідомий як музичний рукопис⁷.

Роком 1247 датовано Діатаксис єромонаха Максима для монастиря Богородиці τῆς Βορείνης (Північної), що поблизу Філадельфії в Лідії. У документі, збереженому в архіві Ватопедського монастиря, цю грамоту ктитора (κτίτωρ) названо також «διαθήκη». У ній описано великий книжковий фонд монастиря, бл. 140 книг, серед яких, поряд із такими музичними рукописами як στιχηράριον νεόφωνον і εἰρμολόγιον, згадано одну Тріодь загальну і одну Цвітну. Кількома рядками нижче жертводавець наводить назви рукописів метохія εἰς τοὺς ἁγίους, і серед них – στιχηράριον παλαιόφωνον, отож, ймовірно, у палеовізантійській нотації, та, знову-таки, στιχηροκαθισματάριον (цього разу в такій формі!)⁸.

Як уже було згадано, Теофілакт у своїй, укладеній грекою біографії св. Климента Охридського використовує поняття «πεντηκοστάριον» на позначення не частини Тріоді, а відокремленого твору. В добу Климента Охридського гимни Великого посту не відокремлювали від гимнів пасхального часу, поділяючи їх, таким чином, на два збірники, а поєднували їх у Тріоді, як можна переконатися з невменної традиції. Тут я покликаюсь на давньослов'янський *Sticherarium chiliandaricum* (Chil. slav. 307)⁹ з кінця XII ст., невмений рукопис із системою палеовізантійської нотації в незначному старослов'янському переробленні. Збережена частина цього Стихираря, 109 аркушів, котру точніше варто назвати Тріоддю, охоплює гимни передовсім *Stichera idiomela*, від κυριακῆ τῶν βαΐων до неділі τῆς πεντηκοστῆς. Решти бракує, і рукопис уривається посеред стишка псалма. Гимни для тієї частини, яку нині називають Цвітною Тріоддю, від неділі Пасхи (у слов'янській рубриці арк. 69^r перекладено відповідно як εἰς τὴν ἁγίαν καὶ λαμπρὰν κυριακὴν), починаються після гимнів Μέγα σάββατον просто посеред аркуша, без найменшого відокремлення. Серед *membra disiecta* Стихираря *Sticherarium chiliandaricum* Н. Шидловський ідентифікував ще один фрагмент антифонів Великої п'ятниці з архіву Олексія Дмитрієвського в Санкт-Петербурзі та опублікував відповідне дослідження у виданні 2001 р., присвяченому ювілею Кеннета Леві (Kenneth Levy)¹⁰.

У грецькій традиції невменної Тріоді, напр. у т. зв. *Triodium Athoum Vator*. 1488 з першої половини XI ст.¹¹ на арк. 124^v гимни Μέγα σάββατον відокремлено від στιχηρὰ εἰς τοὺς αἰῶνες для ἁγία καὶ μεγὰλη κυριακῆ товстою рисою.

Цілісну структуру гимнів для періодів Посту і Пасхи, а саме наявність трипівніч у пасхальний час, відзначив і Філіппо Віталі з монастиря Гроттаферрата

⁷ Fr. Miklosich, Ios. Müller. *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, т. 4: *Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis*, I. Wien, 1871. С. 202.

⁸ J. Bompaigne, J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros. *Actes de Vatopedi*, I [=Archives de l'Athos, 21]. Paris 2001, № 15, ряд. 154, 282 (с. 157, 161); пор.: *Lexikon der byzantinischen Gräzität besonders des 9.–12. Jahrhunderts*, II/2 / укл. E. Trapp. Wien, 2017. С. 1614.

⁹ *Sticherarium*, codex monasterii Chiliandarici 307 phototypice depictus (Fragmenta Chiliandarica palaeoslavica A.) / ed. R. Jakobson (MMB, 5). Kopenhagen, 1957.

¹⁰ N. Schidlovsky. A new folio for Mt. Athos Ms Chilindari 307, with some observations on the content of the Slavic Lenten Sticherarion and Pentekostarion. *The Study of Medieval Chant. Paths and Bridges, East and West. In Honor of Kenneth Levy*. Cambridge, 2001. С. 105–163.

¹¹ *Triodium Athoum* / вид. E. Follieri, O. Strunk (MMB, 9). Kopenhagen, 1975.

у своєму виданні грецької Тріоді 1738 р.¹² Цю особливість зауважила Енріка Фолльєрі в бібліографії своєї «*Initia hymnorum ecclesiae graecae*»¹³. Знання цієї особливості дає змогу зрозуміти, чому зазвичай збірник гимнів постового і пасхального періодів називали «Тріоддю».

Напрошується висновок, що Теофілакт переніс літургійну практику свого часу, тобто I чверті XII ст., у час Климента Охридського, тобто в кінець IX ст., тож говорить про дві частини Тріоді, з яких Климент переклав другу. Проте безперечно, що в добу Климента Охридського Тріодь була ще цілісною книгою, що охоплювала гимни періодів Посту і Пасхи. Це стосується традиції і невменної, і неневменної.

Мабуть, цей випадок, поряд з численними документами (заповітами, списками тощо), міг би увиразнити значення історичних джерел для виявлення розмаїття літургійних книг у візантійській літературі. При цьому не варто забувати, що великий фонд візантійських літургійних книг зазнав також розвитку, і що назви не завжди означають одне й те саме. Тут ми відзначили тільки проблему Тропология¹⁴.

Що стосується *Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν*, то в загальних дослідженнях історії візантійської музики цю книгу піснеспівів майже або зовсім не згадують, напр. у класичній праці Егона Веллеса «*A History of Byzantine Music and Hymnography*» (Оксфорд, 1961); утім, стосовно цього варто зауважити, що книга Веллеса в другому накладі 1961 р. відображає становище дослідження кінця 1940-х років. Літургійну музичну книгу *Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν* не згадано і в новому болгарському збірнику «Богослужебните книги – познати и непознати: Материали от научната конференция „Методологически проблеми по описанието на богослужебните книги”» (Софія, 2008). Жодної згадки про цю книгу піснеспівів немає і в таких сучасних енциклопедіях, як «*The New Grove Dictionary of Music and Musicians*» (London, 1980, 2001), «*Die Musik in Geschichte und Gegenwart*» (Kassel, 1994–2008), «*Lexicon des Mittelalters*» (München, 1980–1998), довідниках, в яких середньовічну візантійську традицію розглянуто дуже детально.

Хто прагне знайти якісь конкретні відомості про *Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν*, мусить поринути в каталоги рукописів, сподіваючись, що їхні укладачі розпізнали своєрідність цієї збірки музичних творів. Тут варто згадати передовсім спеціалізований каталог візантійських музичних рукописів в афонських монастирях Григорія Статиса¹⁵, Національної бібліотеки Діани Туліатос-Майлз¹⁶, бібліотеки університету

¹² Τριῳδιον οὐν θεῷ ἁγίῳ περιέχον τὴν πρέπουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν [вид. Ph. Vitali]. Grottaferrata 1738.

¹³ Henrica Follieri. *Initia hymnorum ecclesiae graecae*, I–V bis [=Studie Testi, 211–215 bis]. Vatikan 1960–1966; тут див. XXVIII (із покликанням на Cod. Crypt. C 18, стара нумерація).

¹⁴ Пор.: Sv. Kujumdzieva. *The Hymnographic Book of Tropologion: Sources, Liturgy and Chant Repertory*. London–New York 2018 (пор. стосовно цього: Кр. Япова. *Старобългарска литература* 57–58 (2018) 299–304).

¹⁵ Gr. Th. Stathes. *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς. «Ἄγιον» Ὅρος*, I–III. Athen 1975, 1976, 1993.

¹⁶ Diane H. Touliatos-Miles. *A Descriptive Catalogue of the Musical Manuscript Collection of the National Library of Greece. Byzantine Chant and other Music Repertory Recovered*. Ashgate, 2010.

Мессіні Донателлі Букка¹⁷, збірок рукописів у Санкт-Петербурзі Євгенія Герцмана¹⁸, а також каталог Австрійської національної бібліотеки Герберта Гунгера¹⁹.

Своєрідність Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν як книги візантійських літургійних піснеспівів уперше детально розглянув Мілош Веліміровіч у дослідженні Cod. Athen., Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη 2406²⁰, рукопису 1453 р., першого датованого візантійського музичного рукопису після падіння Константинополя. Переписувач, на ім'я Матей, монах і domestik, у колофоні на арк. 291^r, після Херувимських пісень і причасних, тт. після λειτουργία τῶν προηγιασμένων, прибіл. посередині великого кодексу з 468-ма аркушами, підписав свою працю, датувавши її 1 липня 1453 р., тобто кількома тижнями після завоювання міста, яке переписувач Матей у колофоні також згадує: «εἰς αὐτὸ γοῦν τὸ ἔτος καὶ εἰς τὴν αὐτὴν ἰνδικτον ἐπαρέλαβεν ὁ Μαχουμέτ Μπέης τὴν ἐκ θεοῦ ὀργισθεῖσαν Κωνσταντινούπολιν. πλὴν Μαῖφ κθ' τῆς ἀγίας ὁσιομάρτυρος Θεοδοσίας ἡμέρα τρίτη ὥρα πρώτη τῆς ἡμέρας καὶ ἐγένετο θρῆνος καὶ οὐαὶ εἰς ἅπαντα τὸν κόσμον» [«цього ж бо року та цього індікту Мехмет Бей взяв Константинополь, на який розгнівався Бог, а саме 29 травня, в день святої преподобномучениці Теодосії, о третій годині, першій годині дня; і здійснювся плач та голосіння по всьому світу»]²¹.

Датування 1 липнем 1453 р. підтверджено і текстом многоліття в літургії на арк. 218^r. Там згадано архієпископа Константинополя, проте без імені. Тож це було до інтронізації першого патріарха за османського панування, Геннадія Схоларія, зведення якого на патріарший престол відбулося 6 січня 1454 р.²² Його попередник, Григорій III Мамма, покинув Константинополь уже 1450 р. і, як очільник апологетів Унії, втік до Риму.

Переписувач кодексу Athen. 2406 Матей працював у монастирі Йоана Продрома на горі тоῦ Μενοικέως неподалік Серре²³. Із великого опису Діани Туліатос-

¹⁷ D. Bucca. Catalogo dei manoscritti musicali greci del SS. Salvatore di Messina (Biblioteca Regionale Universitaria di Messina). Roma, 2011.

¹⁸ Е. В. Герцман. Греческие музыкальные рукописи Петербурга. Каталог, т. 1: Российская Национальная Библиотека. Санкт-Петербург 1996; т. 2: Библиотека Российской Академии Наук. Архив Российской Академии Наук. Библиотека Университета. Эрмитаж. Санкт-Петербург, 1999.

¹⁹ H. Hunger, O. Kresten. Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, част. 3/1: Codices theologici 1–100. Wien 1976; част. 3/2: Codices theologici 101–200 (H. Hunger, O. Kresten, Ch. Hannick). Wien 1984; част. 3/3: Codices theologici 201–337 (H. Hunger, W. Lackner, Ch. Hannick). Wien 1992; част. 4: Supplementum graecum (H. Hunger, Ch. Hannick). Wien, 1994.

²⁰ M. Velimirović. Byzantine Composers in Ms. Athens 2406 // J. Westrup (Hrsg.) *Essays presented to Egon Wellesz*. Oxford. 1966. С. 7–18.

²¹ D. H. Toulaitos-Miles. *A Descriptive Catalogue*. С. 349.

²² М.-Н. Blanchet. Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400 – vers 1472). Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'empire byzantin [=Archives de l'Orient chrétien, 20]. Paris, 2008. С. 80.

²³ Пор.: A. Guillou. *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*. Paris 1956, 190 (видання колофону ченця і domestika Матея); *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* / ред. Е. Trapp. Вип. 7. Wien 1985, № 17358; див. також: Ch. Hannick. Thessalonique dans l'histoire de la musique ecclésiastique byzantine. *Ἡ Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολῆς καὶ Λύσεως Πρακτικὰ συμποσίου τεσσαρακονταετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν*. Thessalonique, 1982. С. 114.

Майлз (як-не-як 16 стор.) у новому каталозі афінських рукописів 2010 р. типологічна своєрідність цього невменного рукопису серед інших літургійних музичних рукописів не проявляється; рукопис названо «παλαδική» (с. 339), хоча Веліміровіч уже 1966 р. влучно зауважив: «Цей рукопис є такою собі антологією, яку не раз називають "akolouthia"»²⁴. Типологічна класифікація цього музичного рукопису впливає із заголовка на арк. 21^r: «Ἀκολουθία συντεθειμένη ἀπὸ διαφόρων ποιητῶν παλαιῶν τε καὶ νέων ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ μεγάλου ἑσπερινοῦ μέχρι καὶ τῆς λειτουργίας τῶν προηγουμένων» [«аколутиї, укладені з давніх та нових поетів, від початку великої вечірньої до літургії передосвячених дарів»]²⁵.

У вступній частині (арк. 3–19) містяться лаконічні впровадження в музичну палеографію у формі запитань і відповідей (erotapokriseis), а також приклади для вивчення церковного співу.

У великому описі кодексу 2406 в каталозі Туліатос-Майлз цей рукопис носить загальну назву «пападіке», а укладачка зауважує, що рукопис не має назви. Те й інше не відповідає дійсності. Для правильного розуміння типології візантійської музичного збірника Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν треба зважати на те, що зазвичай такі рукописи забезпечували більш чи менш детальним вступом на тему проθεωрія невмознавства з вибраними прикладами, тобто тим, що можна назвати «παλαδική», але що тут не є самостійною частиною рукопису. Загальний заголовок розташований на арк. 21^r після чистої сторінки і починається з терміну «Ἀκολουθία». Це головна частина рукопису, що сягає до колофону переписувача Матея на арк. 291^r. Відтак у каллофонічному стилі розташовано, знову-таки після трьох чистих сторінок, στίχοι каллофонікої, кратήματα, гимни різних жанрів (θεοτοκίον, κατανοκτικόν, μεγαλυνάριον). Обсяг і добірка тексту цієї частини різняться від рукопису до рукопису.

Тип ἀκολουθία на позначення особливого літургійного музичного рукопису Туліатос-Майлз знає чудово та згадує його наприкінці каталогу в термінологічному глоссарії на с. 590. Проте в описах рукописів це поняття не вжито.

Йоанніс Ліакос у своєму дослідженні 2007 р. «Ἡ βυζαντινὴ ψαλτικὴ παράδοση τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν ἰδ'–ιε' αἰῶνα»²⁶ не мав наміру подавати повний опис наведених ним джерел. Афінський кодекс 2406 тут, також під назвою «παλαδική», розглянуто на двох сторінках. Згадано частини, в яких названо гимнографів із Салонік. Заголовку головної частини кодексу на арк. 21^r, що розкриває зміст цього літургійного музичного збірника, не наведено.

Давнішим за афінський рукопис, що походить із Серре, виявляється Cod. Vindobonensis theologicus graecus 185, який у каталозі Герберта Гунгера 1984 р. названо «Musikliturgische Sammelhandschrift»²⁷. Цей кодекс, який створений незадовго до 1400 р., починається дуже відомим повчанням Йоана Кукузеля «Ison, Oligon,

²⁴ M. Velimirović. Byzantine composers, с. 8.

²⁵ D. H. Toulaitos-Miles. *A Descriptive Catalogue*, с. 340.

²⁶ Видано в серії «Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας», Μελέται 15, Athen 2007, тут с. 90–92.

²⁷ H. Hunger, O. Kresten, Ch. Hannick. Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, част. 3/2: Codices theologici 101–200. Wien, с. 370–374.

Οχεῖα καὶ Ρετασε», котре видав уже ассумпціоніст Жан-Батіст Тібо 1901 р.²⁸, відтак його безліч разів переписували і від часу Тібо багаторазово детально розглядали²⁹. Властиву назву читаємо на арк. 3^р: «Βιβλίον σὺν θεῷ ἀγίῳ περιέχον τὴν ἄλυσαν ἀκολουθίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως συνταχθὲν παρὰ τοῦ μαΐστορος κυρίου Ἰωάννου τοῦ Κουκουζέλη» [«Книга „Зі святим Богом”, яка містить усю аколутію церковного чину; уклад пан магістр Йоан Кукузель»]³⁰. Цей рукопис, котрий *Diakos* не наводить, виник на тереах Солунської митрополії, як можна зрозуміти з многоліття на арк. 236^ν, де перелічено імена Йоана Палеолога (1341–1391), Вселенського патріарха Доситея і архієпископа Ісидора Солунського. Згаданим архієпископом солунським і екзархом усієї Тессалії можна вважати лише Ісидора Главу (трав. 1380 – вер. 1384, бер. 1386 – січ. 1396)³¹. Загадковим залишається особа Вселенського патріарха Доситея; вочевидь, ідеться про помилку переписувача, мабуть похідну від імені тодішнього патріарха Доротей Єрусалимського (1377/78–1402)³². Роками створення *Cod. Vind. theol. gr. 185* можна вважати роки 1379–1391. Кеннет Леві ще більше звужує цей часовий інтервал, до років 1385–1391³³. Оскільки колофону немає, то переписувач невідомий.

У каталозі грецьких рукописів Австрійської національної бібліотеки, що, звісно, не є спеціалізованим каталогом музичних рукописів, я зі своїм вчителем Гербертом Гунгером спробував представити риси літургійного збірника *Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν* на підставі *Cod. theol. gr. 185*, не перелічуючи окремих композицій та імен гімнографів. Чітко можна розпізнати поділ *Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν* на чотири частини: вечірню, утрєню, Літургію св. Йоана Златоустого і Літургію *τῶν προφηγιασμένων*. Відтак ідуть додатки з циклу свят, зокр. для неділі Пасхи і Воздвиження чесного Хреста.

В описі віденського рукопису 1984 р. я анонсував детальний аналіз цього типу літургійних музичних рукописів. Ця доповідь (*in memoriam Ioannis Phountoulis*) слугує передмовою більшій статті про тип *Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν*. Тож наступні спостереження стосуються структури та своєрідності Таксису лише вибірково.

Вочевидь, найхарактернішою рисою літургійних музичних збірок, які носять назву «*Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν*», є те, що мало не всі гимни сталої частини, котрі відомо в системі октоїха, супроводжено великими каллофонічними опрацюваннями. Це видно вже на початку вечірні з каллофонічним опрацюванням дібраних стихів псалмів зі структури «*Μακάριος ἀνὴρ*». Каллофонічне опрацювання слідує і після буденних прокіменів вечірні. Для утрєні запропоновано октоїховий цикл «*Θεὸς*

²⁸ J.-B. Thibaut. *Études de musique byzantine. La notation de Koukouzelès. Известия Русского Археологического Института в Константинополе* 6/2–3 (1901) 392–396.

²⁹ Пор. напр.: M. Alexandru. «Koukouzeles» *Mega Ison: Ansätze einer kritischen Edition. Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge grec et latin* 66 (Kopenhagen 1996) 3–23.

³⁰ H. Hunger, O. Kresten, Ch. Hannick. *Katalog*, 3/2, с. 372.

³¹ *PLP* (як у прим. 23), с. 4223.

³² Цю гіпотезу я вже висловлював у статті: Ch. Hannick. *Étude sur l'ἀκολουθία ἁσματική. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 19 (1970) 245; див. також: D. Stiernon. *Revue des Études Byzantines* 30 (1972) 283.

³³ K. Levy. A Hymn for Thursday in Holy Week. *Journal of the American Musicological Society* 16 (1963) 127–175, тут 157.

κύριος» у різних редакціях, що походять із різних місцевих традицій. Наприкінці утрени запропоновано різні редакції непорочних (Пс 118), зокр. для богослужіння, εἰς τοὺς κοιμηθέντας³⁴.

Серед антифонів Літургії запропоновано 3-й антифон у 8 гласах. Прокімени перед біблійними читаннями записано в простому, а також у каллофонічному опрацюванні. Літургія τῶν προηγιασμένων охоплює тільки псалмову структуру Κατευθυνθήτω із пс. 140, а також замітник Херувимської пісні Νῦν αἱ δυνάμεις. Як додатки наявні зокр. гимни Страсного тижня (Τοῦ δείπνου σου, Σιγησάτω πᾶς σάρξ), причасний Пасхи Γεύσατε.

Серед каллофонічних опрацювань значне місце займають кратήματα і πρόλογος³⁵. Їх співають зокр. під час поліелею як проміжні співи, і текстуально вони походять від стихів псалмів із переставленням слів. Зазвичай ці частини носять імена піснеписців, завдяки чому суттєво розширено реєстр імен осіб XIV і XV ст. Утім, на основі цього матеріалу виникають численні питання при ідентифікації згаданих осіб. Так напр. у Vind. theol. gr. 185 на арк. 45^v пролог до пс. 2:4 наведено під іменем Γαβαλᾶς. Це ім'я засвідчене для багатьох гимнографів у «Prosopographischen Lexikon der Palaiologenzeit» під орудою Еріха Траппа, проте з датою 1430 р. «або раніше»³⁶. Віденський кодекс постав в останній чверті XIV ст., до 1391 р. Таким чином залишається незрозумілим, чи укладача прологу до пс. 2:4 можна ототожнити із досі відомими носіями імені Cabalas.

Важливий матеріал подають рукописи Таксису і про церковних достойників. Досі поняття і функцію βαστακτής було засвідчено лише в книзі *De ceremoniis* імператора Константина VII Порфирородного в значенні «носій»³⁷. У рукописах Таксиса βαστακτής трапляється в нечіткому значенні – «той, із ким співають ісократеми»³⁸.

Немало сприяють рукописи Таксису також у висвітленню історії гимнографії. Слабо представлений у грецькій традиції жанр величань на утрени до 9-ї пісні канону текстуально добре документовано; звісно, ці короткі гимни, добре засвідчені в слов'янській традиції, теж музично опрацьовано.

Більші композиції стихів із кількома строфами, здебільшого за алфавітом, містяться в рукописах Таксису і носять імена відомих поетів, як-от патріарха Германа II

³⁴ Цю псалмову структуру та різні її опрацювання дослідила Туліатос-Банкер: D. H. Toulaitos-Banker. *The Byzantine Amomos Chant of the Fourteenth and Fifteenth Centuries* [=Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 46]. Thessalonike 1984, тут с. 36. Вказівка на тип музичних рукописів Ἀκολουθία, с. 40–42: List of Manuscripts Consulted (майже суто з Афінської ЕВΕ і Афонських монастирів, а також деяких монастирів Метеори і Синаю).

³⁵ Пор. стосовно цього: К. Ханник. Музыкальное и литургическое значение кратимы и пролога в византийских рукописях до XV в. *Българско музикознание*, 16/2 (1992) 93–98.

³⁶ *PLP* 3294 (1430 р. або раніше) Domestikos von Thessalonike; *PLP*, 3299 (Gerasimos, 1435/36); *PLP*, 3304 (Konstantinos, 1435/36); *PLP*, 3313 (Philippos, 15. Jahrhundert) (усі в *PLP*, II, Wien 1977).

³⁷ *De ceremoniis* II.12 (Reiske, 1, с. 555, ряд. 22); *Lexikon der byzantinischen Gräzität* / ред. E. Trapp. Вип. 2. Wien 1996, с. 269.

³⁸ Пор. Eu. Ch. Spyra. Oí χοροὶ ψαλτῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴ παράδοσιν [Ἰδρυμα βυζαντινῆς μουσικολογίας. Μελέται, 14]. Athen, 2008. С. 152 (прим. 23), 592.

Константинопольського (1222–1240)³⁹. На відміну від давніших музичних збірників, як-от Асмастикон і Псалтикон, котрі не містять жодних імен гимнографів і котрих збережено дуже мало, у рукописах Таксису в XIV–XV ст. міститься багато імен гимнографів, а також згадки про авторів опрацювань гимнів. Зі згаданого періоду збережено бл. 30 рукописів⁴⁰, значна частина яких походить із теренів Північної Греції, передовсім Салонік.

Із застереженням і не підважуючи викладеного вище, хотів би також наголосити, що рукописи Таксису можуть сприяти виявленню своєрідності візантійської традиції в слов'янському просторі, причому тут варто особливо підкреслити, що Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν не увійшов у слов'янську традицію – навіть у Сербії XIV–XV ст., де відомі двомовні музичні рукописи⁴¹. Тут ідеться, напр., про вибрані псалми як додаток до Поліелею на певні свята, а також для богослужіння εἰς τοὺς κοίμηθέντας. Це уривки зі стишків пс. 50 і 48, котрі позначено як «еклога» τοῦ Βλεμνύδου і покладено на музику різними поіменно згаданими піснеписцями. Ця традиція зазнала відносно значного поширення в слов'янській культурі як *Псалми ізбранніе*⁴².

Що стосується використання музичних текстів, збережених у рукописах Таксису, тобто їхньої цінності для літургійної практики, тут здебільшого панує непевність. У жодних уставах цього літургійно-музичного матеріалу не враховано. Лише в рукописах самого Таксису наявні вказівки, у формі рубрик, що згадують практику, як напр. у Vind. theol. gr. 185 арк. 64^v на вечірні перед «Κύριε ἐκέκραξα» і після каллофонічних опрацювань стишків із «Μακάριος ἀνὴρ». Там читаємо: «Μετὰ τὸ τέλος τῆς κаллоφωνίας γίνεταί μικρὰ συναπτή καὶ εὐθέως ἀρχεται τὸ Κύριε ἐκέκραξα, ψάλλεται δὲ κατ' ἥχον» [«Після закінчення каллофонії йде мала ектения і відразу починається „Господи, возвах“, а співається за гласом»].

Щоб уникнути непорозумінь, тут варто особливо наголосити, що музичний матеріал у рукописах Таксису не тотожний наповненню ἀσματικὸς ἐσπερινός та ἀσματικὸς ὄρθρος. Частина тексту асматичного богослужіння, як-от виголос «Τὴν οἰκουμένην»⁴³, ніколи не трапляються в рукописах Таксису, дарма що музичне опрацювання в стилі каллофонії виявляє схожості в асматичному богослужінні та в наповненні богослужіння за репертуаром Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν. Такі жанри, як пролог і кратіма залишаються невідомими в асматичному богослужінні, водночас складаючи істотну частину репертуару за Таксисом.

Усе ще нез'ясованим є співвідношення між такими музичними збірниками як кодекс D 201 Центру слов'яно-візантійських досліджень «Проф. Іван Дуйчев» при

³⁹ Видано і коментовано у вид.: Ch. Hannick. Die Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν, с. 297–300.

⁴⁰ K. Levy. A Hymn for Thursday, с. 155.

⁴¹ Пор. зокр.: А. Яковљевић. Антологија са неумама из доба кнеза и деспота Стефана Лазаревића. Крушевац, 2004; А. Jakovljević. Δίγλωσση παλαιογραφία καὶ μελωδοί-ὕμνογράφοι τοῦ κώδικα τῶν Αθηνῶν 928. Leukosia, 1988 (цей рукопис кінця XV століття містить композиції майже 40 поіменно згаданих гимнографів XIV–XV ст.).

⁴² Пор.: В. Барвинок. Время происхождения праздничных величаний и избранных псалмов в чине всенощного бдения. *Труды Киевской Духовной Академии* 3 (1910) 584–611; А. А. Лукашевич. Величание. *Православная энциклопедия*, т. 7. Москва, 2004. С. 529–531.

⁴³ Пор.: Ch. Hannick. Étude sur l'ἀκολουθία ἀσματική, с. 248, останній рядок.

Софійському університеті, і традицією Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν⁴⁴. Цей об'ємний кодекс із 613-ма аркушами створений у 1438 р. Рукопис походить із книгозбірні монастиря Ікосіфінісса поблизу м. Драма та містить гимни для нерухомого і рухомого церковного року з анаграмами в каллофонічному опрацюванні. Загального заголовку, звичного для рукописів Таксису, тут немає.

1966 р. Мілош Веліміровіч дослідив рукопис типу Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν, афінський Codex 2406, на наявність у ньому імен піснеписців. Незадовго до цього, у 1963 р., Кеннет Леві написав свої спостереження щодо типу візантійських музичних рукописів, котрі він (як ми переконалися) влучно назвав «akolouthiai»⁴⁵. У цій великій статті Леві, поряд із традицією кондаків, розглядає своєрідності аколоуїтиків під заголовком «The Akolouthiai of Koukouzeles and the Monastic Tradition». Акцент на чернечій традиції не має ввести в оману, нібито практика співу за Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν була обмеженою суто великими катедрами, які мали в своєму розпорядженні найкраще навчених співаків.

Діючий тоді в Принстонському університеті американський музикознавець Леві (1927–2013), послідовник Олівера Странка (1901–1980), висловив намір видати один із таких аколоуїтиків у серії «Monumenta Musicae Byzantinae». Згодом від цього задуму відмовилися. Ось як Кеннет Леві характеризує виникнення і вміст збірника типу аколоуїтика: «Музичні наступники Асматикону і Псалтикону містяться в новому рукописі, аколоуїтик, остаточну форму якому надав бл. 1300 р. майстер з Константинополя Йоан Кукузель. Ці великі музичні антології репрезентують першу у Візантії спробу об'єднати в одну збірку всю псалмодію змінної та сталої частин богослужінь разом із деякими гимнами сталої частини, необхідними для богослужінь вечірні, утрени та трьох літургій упродовж всього року. Вони містять певну кількість текстів, котрі видаються давніми, а також значну частину тих, котрі є новими, але майже увесь вміст зринає в рукописній традиції вперше в різних копіях аколоуїтиків, найдавнішим представником яких є Cod. Athen. 2458, датований 1336 р.⁴⁶ Близько дюжини нормальних копій відомі з XIV ст., а для XV ст. їхня кількість дещо більша»⁴⁷.

Григорій Статіс 1989 р. присвятив кодексу Athen 2458 велику статтю⁴⁸. Він висловлює припущення, котре переймає Йоанніс Ліакос⁴⁹, що цей рукопис уклав ніхто інший, як сам Йоан Кукузель. У колофоні на арк. 176^r ім'я переписувача відсутнє, наявна лише дата створення. Зміст виявляє зв'язок цього найдавнішого Таксису із

⁴⁴ A. Džurova, V. Atsalos, Kr. Stančev, V. Katsaros. «Checklist» de la collection de manuscrits grecs conservée au Centre de recherches slavo-byzantines «Ivan Dujčev» auprès de l'Université «St. Clément d'Ohrid» de Sofia. Thessalonique 1994, с. 32; детальніше про цей рукопис див.: Hannick. Die Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν, с. 293–295.

⁴⁵ K. Levy. A Hymn for Thursday.

⁴⁶ Pop.: D. H. Toulaiatos-Miles. *A Descriptive Catalogue*, с. 400–407.

⁴⁷ K. Levy. A Hymn for Thursday, с. 155.

⁴⁸ Gr. Stathes. Ἡ ἀσματικὴ διαφοροποίησις ὅπως καταγράφεται στὸν κώδικα ΕΒΕ 2458 τοῦ ἔτους 1336. *Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη. Παλαιολογεῖος ἐποχὴ*. Thessalonike, 1989. С. 167–241.

⁴⁹ I. A. Liakos. *Ἡ βυζαντινὴ ψαλτικὴ παράδοση τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 18'–19' αἰῶνα* (Ἱδρυμα βυζαντινῆς μουσικολογίας. Μελέται, 15). Athen, 2007. С. 93–94.

традицією Салонік. Рукопис перебував у монастирі Продрома в Серре, звідки його взяли до фонду Національної бібліотеки.

Викладених вище спостережень, тимчасовий характер яких зайве ще раз підкреслювати, має бути достатньо, щоб виявити значення і своєрідність рукописів Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν. Історик літургії може почерпнути з цього музичного збірника важливі вказівки про звершення богослужінь у XIV–XV ст. Ще більший хосен здобуває історик літератури та історик культури: об'ємні рукописи містять велику кількість текстів, із зазначенням їх укладачів та композиторів. Для дослідження музичної естетики у Візантійській Церкві співи Таксису виявляються неоцінним джерелом. Цей матеріал засвідчує креативність у сфері літератури та музики в останні десятиліття Візантійської імперії.

З німецької переклав Олег Конкевич

Christian Hannik. The order of church services in the liturgical practice of the Palaeologus period.

The article analyzes the state of modern research of manuscript collections of liturgical songs of acolytes in the liturgical tradition of the Byzantine Church of the 13th–15th centuries. As there is a lack of thorough research of books of this type, the significance of such research for the history of worship, hymnography, literature and culture is highlighted. The issue of correct understanding of Byzantine liturgical books, in particular the Triodion, with regard to their content and historical development, is singled out. A special task is to consider musical manuscripts through the prism of liturgical content. At the beginning of the creation and translation of the Triodion, namely hymns in the time of Clement of Ohrid, the texts of the hymns of Lent and Easter were combined in this book. These texts were later supplemented by a larger number, namely from Easter to Pentecost, which falls at the end. 12th-beg. 13th century. The author of the article from this position considers Greek sources, raises the issue of preserving the names of hymnographers, compilers of manuscripts: Clement of Ohrid, John Kukuzel and others. He also mentions the significance of the book Taxys —Τάξις τῶν ἀκολουθιῶν – for the study of Byzantine chants. During the development of the kalophonic style, some of the texts of the Easter season were kept in such collections of musical type as acoluitik. Thanks to the published sources in the series "Monumenta Musicae Byzantinae", namely such books as Stycherarium, Irmologion, Kondakar, as well as a number of other manuscripts and especially Byzantine-Slavic manuscript catalogs, the thinks covered in the article can be continued for study as liturgists, theologians, and philologists and musicologists-medievalists.

Keywords: acolutia, acoluitik, order of texts, Triodion, Easter cycle.

Література

1. Alexandru M. «Koukouzeles» Mega Ison: Ansätze einer kritischen Edition. Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge grec et latin 66. Kopenhagen 1996, S. 3–23.
2. Blanchet M.-H. Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400 – vers 1472). Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'empire byzantin [=Archives de l'Orient chrétien, 20]. Paris, 2008.
3. Bompaire J., Lefort J., Kravari V., Giros Ch. Actes de Vatopedi, I. Paris, 2001.
4. Bucca D. Catalogo dei manoscritti musicali greci del SS. Salvatore di Messina (Biblioteca Regionale Universitaria di Messina). Roma, 2011.
5. Delikari A. Der Hl. Klemens und die Frage des Bistums von Velitza: Identifizierung, Bischofsliste (bis 1767) und Titularbischöfe. Thessalonike, 1997.
6. Džurova A., Atsalos V., Stančev Kr., Katsaros V. «Checklist» de la collection de manuscrits grecs conservée au Centre de recherches slavo-byzantines «Ivan Dujčev» auprès de l'Université «St. Clément d'Ohrid» de Sofia. Thessalonique, 1994.
7. Follieri H. Initia hymnorum ecclesiae graecae, IV bis. Vatikan, 1960–1966.
8. Guillou A. Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée. Wien, 1985.
9. Hannick Ch. Étude sur l'ἀκολουθία ἁσματική. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 19, 1970. S. 245.
10. Hannick Ch. Le kontakion dans l'histoire de la musique ecclésiastique byzantine. *Ostkirchliche Studien* 58, 2009. S. 57–66.
11. Hannick Ch. Thessalonique dans l'histoire de la musique ecclésiastique byzantine. *Ἡ Θεσσαλονίκη μεταξύ Ἀνατολῆς καὶ Λύσεως Πρακτικὰ συμποσίου τεσσαρακονταετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν*. Thessalonique, 1982. P. 111–120.
12. Hunger H., Kresten O. Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, Wien, 1994.
13. Jakovljević A. Δίγλωσση παλαιογραφία καὶ μελωδοί-ὕμνογράφοι τοῦ κώδικα τῶν Ἀθηνῶν 928. Leukosia, 1988.
14. Kujumdžieva Sv. The Hymnographic Book of Tropologion: Sources, Liturgy and Chant Repertory. London–New York, 2018.
15. Levy K. A Hymn for Thursday in Holy Week. *Journal of the American Musicological Society* 16 (1963) 127–175.
16. Lexikon der byzantinischen Gräzität / E. Trapp (Hrsg.), B. 2. Wien, 1996.
17. Liakos I. A. Ἡ βυζαντινὴ ψαλτικὴ παράδοση τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν ἰδ'–ιε' αἰῶνα (Ἰδρυμα βυζαντινῆς μουσικολογίας. Μελέται, 15). Athen, 2007. C. 93–94.
18. Miklosich Fr., Müller Ios. Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, т. 4: Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis, I. Wien, 1871.
19. Schidlovsky N. A new folio for Mt. Athos Ms Chilandari 307, with some observations on the content of the Slavic Lenten Sticheron and Pentekostarion. *The Study of Medieval Chant. Paths and Bridges, East and West*. In Honor of Kenneth Levy. Cambridge, 2001. P. 105–163.
20. Spyraeu Eu. Ch. Οἱ χοροὶ ψαλτῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴν παράδοση, Ἰδρυμα βυζαντινῆς μουσικολογίας. Μελέται, 14. Athen, 2008.
21. Stathes Gr. Th. Οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιᾶς, Ἰδρυμα βυζαντινῆς μουσικολογίας. Μελέται 3. Athen, 1979.
22. Stathes Gr. Th. Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς. «Ἅγιον» Ὅρος, I–III. Athen, 1993.
23. Stathes Gr. Ἡ ἁσματικὴ διαφοροποίηση ὅπως καταγράφεται στὸν κώδικα EBE 2458 τοῦ ἔτους 1336 // Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη. Παλαιολογεῖος ἐποχὴ. Thessalonike, 1989. C. 167–241.
24. Sticharium, codex monasterii Chilandarici 307 phototypice depictus (Fragmenta Chilandarica palaeoslavica A.) / ed. R. Jakobson. *MMB*, Vol. 5. Kopenhagen, 1957.
25. Thibaut J.-B. Études de musique byzantine. La notation de Koukouzélès // Известия Русского Археологического Института в Константинополе 6/2–3 (1901). P. 392–396.

26. Toulaitos-Banker D. H. The Byzantine Amomos Chant of the Fourteenth and Fifteenth Centuries, *Ανάλεκτα Βλατάδων*, 46. Thessalonike, 1984.
27. Toulaitos-Miles Diane H. A Descriptive Catalogue of the Musical Manuscript Collection of the National Library of Greece. Byzantine Chant and other Music Repertory Recovered. Ashgate, 2010.
28. Triodium Athoum / вид. E. Follieri, O. Strunk (MMB, 9). Kopenhagen, 1975.
29. Τριώδιον οὖν θεῶ ἀγίῳ περιέχον τὴν πρέπουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν (вид. Ph. Vitali). Grottaferrata, 1738.
30. Velimirović M. Byzantine Composers in Ms. Athens 2406 // Essays presented to Egon Wellesz / J. Westrup (Hrsg.) Oxford, 1966. P. 7–18.
31. Барвинок В. Время происхождения праздничных величаний и избранных псалмов в чине всенощного бдения. *Труды Киевской Духовной Академии* 3, 1910. С. 584–611.
32. Герцман Е. В. Греческие музыкальные рукописи Петербурга. Каталог, Т. 1–2. Санкт-Петербург, 1999.
33. Јаковљевић А. Антологија са неумама из доба кнеза и деспота Стефана Лазаревића. Крушевац, 2004.
34. Лукашевич А. А. Величание. *Православная энциклопедия*, т. 7. Москва 2004. С. 529–531.
35. Милев А. Гръцките жития на Климент Охридски. София, 1966.
36. Ханник К. Музыкальное и литургическое значение кратимы и пролога в византийских рукописях до XV в. *Българско музикознание* 16/2, 1992. С. 93–98.

References

1. Alexandru M. (1996) «Koukouzeles» Mega Ison: Ansätze einer kritischen Edition // *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge grec et latin*, (Vol. 66), (pp. 3–23). Kopenhagen [in German]
2. Blanchet M.-H. (2008). Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400 – vers 1472). Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'empire byzantin. Paris. [in French]
3. Bompaire J., Lefort J., Kravari V., Giros Ch. (2001). Actes de Vatopedi, I [=Archives de l'Athos, 21]. Paris. [in French]
4. Bucca D. (2011). Catalogo dei manoscritti musicali greci del SS. Salvatore di Messina (Biblioteca Regionale Universitaria di Messina). Roma. [in Italian]
5. Delikari A. Der HL. (1997). Klemens und die Frage des Bistums von Velitza: Identifizierung, Bischofsliste (bis 1767) und Titularbischöfe. Thessalonike. [in German]
6. Džurova A., Atsalos V., Stančev Kr., Katsaros V. (1994). «Checklist» de la collection de manuscrits grecs conservée au Centre de recherches slavo-byzantines «Ivan Dujčev» auprès de l'Université «St. Clément d'Ohrid» de Sofia. Thessalonique. [in French]
7. Follieri H. (1960–1966). Initia hymnorum ecclesiae graecae, IV bis. Vatikan. [in Italian]
8. Follieri E., Strunk O. (1975). Triodium Athoum, MMB, (Vol.9). Kopenhagen. [in Italian]
9. Guillou A. (1985). Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Mènécée. Wien [in French]
10. Hannick Ch. (1970). Étude sur l'ἀκολουθία ἁσματικὴ. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 19, 245. [in French]
11. Hannick Ch. (2009). Le kontakion dans l'histoire de la musique ecclésiastique byzantine // *Ostkirchliche Studien* 58, 57–66. [in French]
12. Hannick Ch. (1982). Thessalonique dans l'histoire de la musique ecclésiastique byzantine // *Ἡ Θεσσαλονίκη μετὰ τὸ Ἀνατολὴ καὶ Λύσεως Πρακτικὰ συμποσίου τεσσαρακονταετηρίδος τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν*, (pp. 111–120) Thessalonique. [in French]
13. Hunger H., Kresten O. (1994). Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, Wien.[in German].
14. Jakobson R. (Eds.). (1957). Sticharium, codex monasterii Chiliandarici 307 phototypice depictus (Fragmenta Chiliandarica palaeoslavica A.). MMB, (Vol. 5). Kopenhagen. [in French].

15. Jakovljević A. (1988). Δίγλωσση παλαιογραφία καὶ μελωδοί-ὕμνογράφοι τοῦ κώδικα τῶν Ἀθηνῶν 928. Leukosia [in Greek].
16. Kujumdžieva Sv. (2018). The Hymnographic Book of Tropologion: Sources, Liturgy and Chant Repertory. London–New York. [in English].
17. Levy K. A (1963). Hymn for Thursday in Holy Week // Journal of the American Musicological Society 16, 127–175.[in English].
18. Trapp E. (Eds.). (1996). Lexikon der byzantinischen Gräzität, 2. Wien. [in German].
19. Liakos I. A. (2007). Ἡ βυζαντινὴ ψαλτικὴ παράδοση τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν ἰδ'–ιε' αἰῶνα (Ἰδρυμα βυζαντινῆς μουσικολογίας. Μελέται, 15, 93–94. Athen. [in Greek].
20. Miklosich Fr., Müller Ios. (1871). Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, τ. 4: Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis, I. Wien. [in Italian].
21. Schidlowsky N. (2001). A new folio for Mt. Athos Ms Chilandari 307, with some observations on the content of the Slavic Lenten Sticherarion and Pentekostarion // The Study of Medieval Chant. Paths and Bridges, East and West. In Honor of Kenneth Levy, (pp. 105–163). Cambridge [in English].
22. Spyraeu Eu. Ch. (2008). Οἱ χοροὶ ψαλτῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴν παράδοση, Ἰδρυμα βυζαντινῆς μουσικολογίας. Μελέται, 14. Athen. [in Greek].
23. Stathes Gr. Th. (1979) Οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιᾶς. Ἰδρυμα βυζαντινῆς μουσικολογίας, Μελέται 3. Athen. [in Greek].
24. Stathes Gr. Th. (1993). Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς. «Ἄγιον» Ὅρος, I–III. Athen.[in Greek].
25. Stathes Gr. (1989). Ἡ ἁσματικὴ διαφοροποίηση ὅπως καταγράφεται στὸν κώδικα EBE 2458 τοῦ ἔτους 1336 // Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη. Παλαιολογεῖος ἐποχὴ. (pp. 167–241). Thessalonike.[in Greek].
26. Thibaut J.-B. (1901). Études de musique byzantine. La notation de Koukouzelès // Известия Русского Археологического Института в Константинополе 6/2–3, 392–396. [in French].
27. Toulaitos-Banker D. H. (1984).The Byzantine Amomos Chant of the Fourteenth and Fifteenth Centuries, Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 46. Thessalonike. [In English].
28. Toulaitos-Miles Diane H. (2010). A Descriptive Catalogue of the Musical Manuscript Collection of the National Library of Greece. Byzantine Chant and other Music Repertory Recovered. Ashgate. [in English].
29. Τριῶδιον οὖν θεῶ ἀγίῳ περιέχον τὴν πρέπουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν (Ph. Vitali). Grottaferrata 1738. [in Greek].
30. Velimirović M. (1966). Byzantine Composers in Ms. Athens 2406, J. Westrup (Eds.), Essays presented to Egon Wellesz, (pp. 7–18). Oxford. [in English].
31. Barvinok V. (1910). The time of origin of the festive glorifications and selected psalms in the order of the all-night vigil, Trudy Kievskoy Dukhovnoy Akademii 3, 584–611. [in Russian].
32. Gertsman Ye. V. (1996,1999). Greek musical manuscripts of St. Petersburg. Catalog (Vols. 1, 2). Sankt-Peterburg. [in Russian].
33. Jakovljevic A. (2004). An anthology with fools from the time of the prince and despot Stefan Lazarević. Krusevac. [in Serbian].
34. Lukashevich A. A. (2004). Magnification, Pravoslavna entsiklopediya, (Vol. 7), (pp. 529–531). Moscow. [in Russian].
35. Milev A. (1966). The Greek biographies of Kliment Ohridski. Sofia. [in Bulgarian].
36. Hannik K. (1992). Musical and liturgical significance of the kratima and prologos in Byzantine manuscripts up to the 15th century, Bulgarian Musical Science 16 / 293–98.[in Bulgarian].

